מרדכי פכטר

שורש האמונה הוא שורש המרי

עיונים בקבלה, חסידות, מתנגדות ומשנת הרב קוק

הסדרה לחקר ספרות הקבלה והחסידות:
מקורות ומחקרים

עורך הסדרה:
פרופ׳ אבי אלקיים

חברי המערכת:
פרופ׳ משה חלמיש
פרופ׳ חביבה פדיה

מרדכי פכטר

שורש האמונה הוא שורש המרי

עיונים בקבלה, חסידות, מתנגדות ומשנת הרב קוק

הוצאת אַדְרָא, תל אביב

Mordechai Pachter

The Root of Faith is the Root of Heresy

Studies in Kabbalah, Hasidism, Mitnagdism and Harav Kook

עיצוב העטיפה: **דפנא לוין**

על העטיפה: מארק שאגאל, **"משה ואהרון"** (1979),
ליתוגרפיה 42X55.5 ס"מ

מסת"ב: ISBN: 978-965-7773-25-3

© כל הזכויות שמורות להוצאת אִדְּרָא, תל אביב

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע,
לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי – אלקטרוני,
אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה.
שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט
אלא ברשות מפורשת מאת בית ההוצאה לאור שתינתן מראש ובכתב.

נדפס בישראל תשפ"א – 2021
© Copyright 2021 by Idra Publishing
Idra Press <IdraPublisher@gmail.com>
http://idra.org.il/

סידור, עימוד, לוחות והדפסה:
א. אורן הפקות דפוס בע"מ, שד' רוטשילד 109, תל אביב

תוכן העניינים

פתח דבר 7

שלמי תודה 12

שער ראשון:

קבלה, חסידות והרב קוק

פרק ראשון: שורש האמונה הוא שורש המרי 15

פרק שני: עיגולים ויושר 129

פרק שלישי: קטנות וגדלות 179

שער שני:

קבלה ובית מדרשו של הגאון מוילנא

פרק רביעי: בין אקוסמיזם לתיאיזם 227

פרק חמישי: קבלת הגר"א באספקלריא של שתי מסורות 249

פרק שישי: תנועת המוסר והקבלה 271

רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים 299

מפתחות 337

פתח דבר

בספר זה כונסו שמונה ממחקרי שראו אור בזמנם כמאמרים בבמות שונות ומובאים כאן במתכונת של שישה פרקים ערוכים בשני שערים: שער 'קבלה, חסידות והרב קוק', ושער 'קבלה ובית מדרשו של הגאון מוילנא'. מגמתם של כל פרקי הספר על שני שעריו היא הבנה נכונה יותר של סוגיות עיוניות מסויימות בחסידות, במתנגדות ובמשנתו של הרב קוק, הבנה שלעניות דעתי לא תיתכן כלל, ללא חשיפת מקורותיהן הקבליים. ואכן מהלך הדיונים במרביתם של פרקי הספר, משקף את נביעתם והתפתחותן של הסוגיות הנידונות בהם, אם במפורש ואם במובלע, מן הקבלה אל הגותם של הזרמים וההוגים המאוחרים. סוגיות אלו נקובות בכותרותיהם של פרקי הספר שלסקירתם לפי סדרם נעבור עתה.

הפרק הראשון משלושת הפרקים המהווים את השער הראשון של הספר – 'שורש האמונה הוא שורש המרי' – עוסק בתפיסה הקבלית של האמונה והכפירה כפי שנתגבשה לראשונה בצורה המקיפה והמעמיקה ביותר במשנתו של ר' עזריאל מגירונה במאה ה־13, ובתפיסתו של ר' נחמן מברסלב את יחסי האמונה והכפירה מחד גיסא, ובזו של הרב קוק בנידון מאידך גיסא, שכמסתבר אין להבינן אל נכון אלא בהתייחס אל זו הראשונה שהשפעתה עליהם, קרוב לודאי בתיווכה של ספרות הזוהר, היא בעלת חשיבות ראשונה במעלה. הפרק השני – 'עיגולים ויושר' – מוקדש לבירור משמעותה של תפיסת העיגולים והיושר בקבלת האר"י והטרנספורמציה שהיא עברה בעיקר במשנותיהם של רמח"ל והגר"א ובית מדרשו עד שלבשה את צורתה הייחודית במשנתו של הרב קוק. בדומה לו דן הפרק השלישי – 'קטנות וגדלות' – בבירור משמעותה של תפיסת צמד המושגים שבכותרתו בקבלת האר"י. אבל שלא כקודמו אין הוא עוקב אחר השתלשלותה של תפיסה זו מקבלת האר"י ואילך, אלא מתמקד בבירור ממצה של מכלול משמעויותיה בקבלת האר"י בכל היקפו. וזאת כדי לחשוף את העובדה שכל השינויים שחלו בה בשלבי התפתחותה המאוחרים, ובעיקר אלה הנחשבים לחידושיה המובהקים של החסידות, לאמיתו של דבר

כבר מצויים, אם בצורה עוברית ואם בצורה מפותחת יותר, בקבלה הלוריאנית. עובדה זו יש בה כדי להקרין על הבנתנו את משנתה של החסידות, שכמסתבר לא חידשה בנידון זה דבר, כי אם פיתחה והבליטה מוטיבים שמצאה אותם במקורותיה שבקבלת האר"י.

דומה שדי אפילו בסקירה קצרה זו כדי להיווכח שבעיקרו מתמקד השער הראשון על שלושת פרקיו בבירורן של סוגיות מרכזיות בתורת החסידות בכלל, ובזו של ר' נחמן מברסלב בפרט, כמו גם בהגותו של הרב קוק. הגר"א ובית מדרשו אמנם נזכרים בו ואף נידונים בו בקצרה (בפרק ב) בעיקר כאחד ממקורות ההשפעה החשובים על הרב קוק, אבל אינם מהווים נושא מרכזי לעיון ולבירור. מה שאין כן בשער השני, שכל כולו, על שלושת פרקיו מוקדש לבית מדרשו של הגר"א, כמצויין בכותרתו. ואכן הפרק הראשון – 'בין אקוסמיזם לתיאיזם' – מכניס אותנו מיד למה שיכול להיחשב כלב ליבה של הפרובלמטיקה התיאוסופית שהעסיקה את הגר"א ובית מדרשו. ר' חיים מוולוז'ין, תלמידו הבכיר של הגר"א, מציב את הפרובלמטיקה הזאת במוקדה של תורת האלוהות שלו אותה הוא מגולל לפנינו בספרו 'נפש החיים' שהיה, כידוע, לספר היסוד השיטתי של תפיסת העולם המתנגדית. אך מבירורה של תורת אלוהות זו בפרק הנדון עולה בעליל שבכל הנחותיה, מושגיה ותפיסותיה מבוססת היא על האינטרפרטציה של רמח"ל ליסודותיה של הקבלה הלוריאנית. אין אפוא אפשרות להבינה אל נכון אלא לאור אינטרפרטציה זו. מבחינה מתודולוגית גרידא אין אפוא הבדל עקרוני בין הפרק הזה לבין פרקי השער הקודם, וכמו בהם אף בו מהלך הבירור הוא מן הקבלה אל המשנה המאוחרת, והפעם זו משנתה של המתנגדות. לא כן הדבר בשני הפרקים הנותרים של השער: 'קבלת הגר"א באספקלריא של שתי מסורות' ו'תנועת המוסר והקבלה', שההתרשמות הראשונית מכותרותיהם היא שעניינם הוא בעיקר בהתפתחויות פנימיות של המתנגדות ולאו דווקא – בסוגיות עיוניות.

ברם אף־על־פי שביסודה התרשמות זו אכן נכונה, אין היא משקפת את התמונה המצטיירת בשני הפרקים האמורים בשלמותה. שכן מסתבר מן הדיון בפרק הראשון מבין שני הפרקים הנזכרים כי המחלוקת בין שתי המסורות שהתפתחו ככל הנראה בקרב המתנגדים ביחס למורשתו הקבלית של הגר"א נסובה בעיקרה על הפרובלמטיקה של אקוסמיזם ו/או תאיזם, על כל הכרוך בה, כפי שנתבררה בדיוננו על ר' חיים מוולוז'ין וספרו 'נפש החיים'. ואפילו מן הדיון בפרק השני מבין השניים, הדן בתנועת המוסר והתפתחותה הדיאלקטית, העומדת לכאורה בסימן ההתרחקות וההתעלמות מעולמה של הקבלה, עולה

בבירור שבאחת ממשנותיה המרכזיות המהווה תחנה חשובה בהתפתחות האמורה מסתמנת השפעה מפורשת של ספר 'נפש החיים' לר' חיים מוולוז'ין המתבטאת כמו ממילא בהעמדת הפרובלמטיקה של אקוסמיזם ו/או תיאיזם בבסיס תורת המוסר שלה כמו גם בנקיטת עמדה נחרצת במחלוקת שבין שתי המסורות שבהן דן הפרק הקודם, והמצדדת כמובן מאליו במסורת המשתלשלת מר' חיים מוולוז'ין. בכך מאשר גם הפרק האחרון את העובדה שסוגיית האקוסמיזם ו/או התיאיזם היוותה את ליבת התיאוסופיה המתנגדית בשלבי התפתחותה העיקריים; וכאמור – אין להבינה אל נכון אלא לאור מקורה בקבלת רמח"ל. נמצא אפוא שהסוגיה האמורה העוברת כחוט השני בשלושת פרקי השער ומאחדת אותם לחטיבה אחת אף מבחינה עיונית מצטרפת לשלוש הסוגיות של השער הראשון והופכת מניה וביה לסוגיה הרביעית שהספר עוסק בהן. ניתן אפוא לסכם ולומר ששת פרקי הספר מציעים עיונים בארבעה נושאים: שורש האמונה הוא שורש המרי, עיגולים ויושר, קטנות וגדלות, ובין אקוסמיזם ותיאיזם.

לכאורה כל נושא ונושא מארבעת הנושאים הללו עומד בפני עצמו, ללא שום קשר גלוי לעין עם שלושת האחרים. בנוסף לכך ניתן גם להבחין על פניו בשוני משמעותי המבדיל בין הנושא הראשון לבין שלושת הנושאים האחרים. שכן כבר ממבט ראשון ניתן לגלות כי שעה שעניינו של הראשון מתמקד באדם ובהתייחסותו אל האלוהות, עניינם העיקרי, אם לא הבלעדי, של האחרים הוא בראש ובראשונה באלוהות כשלעצמה ובהתפתחויות ואירועים המתרחשים בראש ובראשונה בתוכה. אולם דווקא הבחנה ברורה זו עשויה לסייע בידינו בחשיפת המשותף לארבעת הנושאים האמורים שאף מאחד אותם והופכם למכלול אחד. שכן עיקרה של הבחנה זו נסמך על הבנתנו את משמעויותיהן של התפיסות המהוות את נושאיהם של העיונים שלפנינו כפשוטן. אבל אל לנו לשכוח שלא בתפיסות מקובלות קא עסקינן כי אם בתפיסות קבליות, אשר על כן מובן כמעט מאליו שאין להבינן על־פי פשטם של הדברים.

ואכן אם בוחנים את התפיסות הללו במשמעותן הקבלית, כפי שהיא מתבארת לנו בעיונים שלפנינו, מתחוור בעליל כי ההבחנה דלעיל, שהייתה כל כך מובנת מאליה, אין לה על מה שתסמוך. הדברים אמורים בראש ובראשונה כלפי תפיסת מושג האמונה העומד במוקד עיוננו הראשון, מושג שבמובנו הרגיל מציין באופן כמעט בלעדי התייחסות אנושית אל האלוהות, אך על־פי בירורינו הוא מציין קודם כל מהות אלוהית. וליתר דיוק: מסתבר שהאמונה הינה בעיקרה היפוסטאזה עליונה המגולמת בנקודת האדיקות של היש האלוהי באין האלוהי, ובתור שכזאת מהווה את השורש העליון של האמונה האנושית שבמעלתה

העליונה כמו ממילא משקפת אותו בדרך סימבולית, ושואפת להתעלות עדיו ולהתאחד עמו. ואם כן הרי שעניינה של תפיסה זו כמוהו כעניינן של התפיסות האחרות הוא בראש ובראשונה באלוהות כשלעצמה. בכך מתגלה לעינינו המצע המשותף של כל הסוגיות הנידונות בספר, ועל רקעו יובן גם סדרם של הפרקים העוסקים בהן. סדר זה הוא סדר יורד של התפיסות הנידונות בהם, על־פי המדרגות או התהליכים בתוככי העולם האלוהי, אותם הן מסמלות במשמעותן הקבלית. לפיכך הוא מתחיל בנקודה העליונה ביותר של האלוהות המתגלה מתוך נבכי האין־סוף, שאותה מסמל כאמור מושג האמונה, עובר אל שני אופני ההשתלשלות של הספירות בצורת עיגולים ויושר, ומהם – אל שני המצבים של הפרצופים התחתונים בעולם האלוהות, שהם כנגד ספירות תפארת ומלכות, הלוא הם מצבי קטנות וגדלות, ומסיים במשמעותו הכללית של כל המתחייב ממה שבורר עד הנה על אודות האלוהות ביחס להווייה כולה וליסודות האמונה הדתית. בנקודה אחרונה זו מתקשר אם כן הפרק האחרון אל הפרק הראשון וסוגר בכך את המעגל התמטי של הספר כולו.

על רקע זה מתבאר היטב מעמדו המיוחד של הפרק הראשון בין פרקי הספר וזאת לא רק משום היותו הנרחב ביותר, כפי שיובהר מיד להלן, אלא כיון שבנושאו הוא מתמקד בנקודה העליונה ביותר בתוככי האלוהות שהיא השורש העליון של כל היש באלוהות כשלעצמה ובכל המשתלשל מתוכה ונאצל ממנה. מבחינה זו הוא משמש כעין תשתית שעליה מתבססים שאר פרקי הספר. קביעת שמו ככותר הספר כולו באה להעיד על מעמדו המיוחד ועל החשיבות הרבה הנודעת לו.

הספר על ששת פרקיו הינו, כאמור, מקבץ של שמונה מאמרים שראו אור בזמנם בבמות שונות, כמפורט להלן:

בפרק הראשון צורפו לחטיבה עניינית אחת שלושה מאמרים: 'שורש האמונה הוא שורש המרי במשנת ר' עזריאל מגירונה', שפורסם בכתב העת 'קבלה', כרך ד (תשנ"ט), והועתק משם לקובץ המאמרים 'על האמונה' בעריכת משה הלברטל, דוד קורצווייל ואבי שגיא (ירושלים תשס"ה); 'לסוגיית האמונה והכפירה במשנת ר' נחמן מברסלב' שנדפס בכתב העת 'דעת' 45 (תש"ס), ו'התשתית הקבלית של תפיסת האמונה והכפירה במשנת הרב קוק' – ב'דעת' 47 (תשס"א); (בצורתו זו ראה הפרק אור רק בנוסח אנגלי בספרי: *'Roots of Faith and Devequt – Studies in the History of Kabbalistic Ideas'*, Los Angeles 2004). הפרק השני הוא מאמרי 'עיגולים ויושר – לתולדותיה של אידיאה', שהופיע ב'דעת' 18 (תשמ"ז). הפרק השלישי הוא המאמר 'לבירור המושגים 'קטנות' ו'גדלות' בקבלת

האר"י כרקע להבנתם במחשבת החסידות', שראה את אור הדפוס ב'מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, כרך י (תשנ"ב); (נוסח אנגלי של שני הפרקים הללו מצוי אף הוא בספרי הנ"ל); הפרק הרביעי הוא מאמרי 'בין אקוסמיזם לתיאיזם – תפיסת האלוהות של ר' חיים מוולוז'ין', שנתפרסם בקובץ 'מחקרים בהגות יהודית', עורכים: שרה א' הלר וילנסקי, משה אידל (ירושלים תשמ"ט); הפרק החמישי הוא מאמרי 'קבלת הגר"א באספקלריה של שתי מסורות', שנכלל בקובץ 'הגר"א ובית מדרשו', עורכים: משה חלמיש, יוסף ריבלין, רפאל שוח"ט (רמת־גן תשס"ג); הפרק השישי הוא מאמרי 'תנועת המוסר והקבלה', שנדפס בקובץ המחקרים 'ישן מפני חדש', שי לעמנואל אטקס, עורכים: דוד אסף ועדה רפפורט־אלברט, כרך א: חסידים ובעלי מוסר (ירושלים תשס"ט).

כל המאמרים שפורטו כאן הותקנו מחדש ועודכנו לצורך הכללתם במסגרת ששת פרקי הספר המוגש כאן לקורא.

שלמי תודה

בראש ובראשונה מבקש אני להודות מעומק לבי לפרופ׳ אברהם אלקיים על כל פועלו המבורך והמופתי בהוצאת הספר לאור. חריצותו ויעילותו בעשייה המו״לית, כמו גם מסירותו הרַבָּה לעשייה הזאת ראויות לכל שבח. יבורך ממעון כל הברכות.

כמו כן עונג הוא לי להביע את רגשי תודתי לוועדת הפרסומים של רשות המחקר באוניברסיטת חיפה ולוועדת המחקר של הפקולטה למדעי הרוח, כמו גם לפרופ׳ אייל בן אליהו, ראש החוג לתולדות ישראל, ולפרופ׳ יוסי חיות העומד בראש הקתדרה למורשת ההגות היהודית ע״ש סר אייזיק וליידי אדית וולפסון שבחוג, על תרומתם הנדיבה למימון ההוצאות הכרוכות בהדפסת הספר ובפרסומו. יעמדו כולם על הברכה והתודה.

לכל בני משפחתי האהובים אני חב הוקרה ותודה על דאגתם הרַבָּה לנו – לי ולרעייתי, אֵם המשפחה – ותמיכתם בנו ככל הנדרש ואף מעבר לכך, במשך כל השנה האחרונה, שנת הקורונה המקוללת, שמכותיה, תחלואיה ומכאוביה ממשיכים, לדאבוני, לפקוד אותנו גם עכשיו. ללא תמיכתם ועזרתם ספק רב אם הייתי מסיים את מלאכת הספר. תודה מיוחדת שלוחה לבני, ד״ר שילה פכטר, אשר סייע בידי בהתקנת מפתח העניינים, ולבני, הרב ד״ר עידו פכטר, שסייע לי בהגהת מפתח השמות ובתיקונו. יהי רצון שברכת השם תשרה על כולם.

ואחרונה חביבה: נוות ביתי וחברתי הטובה, רחל, חן חן לה על תמיכתה בי, על עצותיה הנבונות והמעשיות ועל דרבונה, שנזקקתי להם פעמים רבות לאורך כל דרכנו המשותפת זה יותר מיובל שנים. לה מוקדש הספר הזה באהבה רבה.

תמוז תשפ״א

מ.פ.